

Красимира Костова (София, България)

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ В ПРАВОПИСА И ЕЗИКА НА ОКТОИХ № 554 ОТ НБКМ

Октоих № 554 от Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“ е откъс (32 листа) от пергаментен ръкопис от XIII в., известен още като Софийски октоих. В „Geschichte der bulgarischen Sprache“ Ст. Младенов въз основа на класификациите и изследванията на Б. Цонев, С. М. Кулбакин, Г. А. Илински го причислява към югозападнобългарските паметници¹.

Характерна палеографска особеност на ръкописа е несиметричното изписване на носовките — дясната полегата хаста е с несиметрично начертание спрямо лявата, така че спускащата се семихаста, централно разположена при по-старите паметници, е изместена вдясно. Горният триъгълник може да бъде поставен встрани или да отсъства, но в някои случаи се открива и двойна носовка. Несиметрично написание на носовките се среща както в югозападнобългарски, така и в източнобългарски ръкописи, срв. Велешкото евангелие № 18 от XIII в., НБКМ; Изборното евангелие № 9 също от XIII в., Пловдив, което показва несиметрично изписване на носовките в обратна посока, семихастата е разположена вляво. При най-общо представяне на проблема би могло да се каже, че съществуват и ръкописи, при които само голямата носовка е несиметрична, например в Пирдопския апостол, Карпинското евангелие, Октоих III в 9 от Загреб и др. В някои паметници само отделни начертания на голямата носовка са несиметрични, например във Ватиканския и в Синодалния препис на Манасиевата хроника, Охридския апостол, Болонския псалтир, Битоляския триод, Аргировия триод, Добрейшовото евангелие, Врачанското евангелие и много други². За част от паметниците може да се говори за индивидуална особеност в почерка на преписвача, но за Октоих № 554 от НБКМ, както и за Велешкото евангелие № 18 от НБКМ, най-вероятно се касае за правописна черта на някоя югозападнобългарска книжовна школа. Най-характерната морфологична особеност при Октоих № 554, а също и при

¹ Mladenov, St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin und Leipzig, 1929. Български превод: Младенов, Ст. История на българския език. С., 1979, с. 63.

² Начертанията на носовките са разгледани в трудовете на И. И. Срезневски, Е. Ф. Карски, П. А. Лавров, някои съвременни учени, срв. мнението на Е. Ф. Карски: „Некоторые начертания указывают на место написания: это Ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ и ѡ и некоторые другие“ в: Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, с. 210.

Велешкото евангелие, изписвана с носовка, е глаголно окончание $\bar{\text{х}}\bar{\text{а}}$ вм. -хъ , срв. примерите от ръкопис № 554 от НБКМ: воннаха 2в, $\bar{\text{г}}\bar{\text{а}}\bar{\text{х}}\bar{\text{а}}$ 6б, днвѣхѣ сѧ 12б, вѣпнаха 25в, $\bar{\text{г}}\bar{\text{а}}\bar{\text{х}}\bar{\text{а}}$ 27б, поѣха 31а. Окончание $\text{е} < \text{хѣ} < \text{хѣ}$ за имперфект А. М. Селищев отбелязва за охридския диалект, докато е за имперфект и аорист — за дебърския, костурския и стружкия диалект: „В этом (охридском — К. К.) говоре окончание -е присутствует в форме имперф. 3 мн., хотя и в этих формах иногда появляется -а : пѣшеѣ и пѣшеѣ . -ѣ обычно в основах на -а : играѣ .“³ В паметника се среща и окончание -ать и -ѣть за 3 л. мн. ч. сег. вр.: вѣстѣпаа ма 2в, кланѣть сѧ 10г, жнѣа 11а, красно вѣанстаат сѧ 15б. Според А. М. Селищев „К северо-западу, в области Охрида и Струги, аналогия действовала также от форм на -ат ... По аналогии molet , golet стали произноситься neset “⁴. Освен това в ръкописа се използва окончание -ме за 1 л. мн. ч. сег. време, цитирано от Г. А. Илински, С. М. Кулбакин и др., което е характерно изобщо за югозападнобългарските ръкописи, като се изключат северните области на Македония, в които се открива окончание -мо . Примерите от Октоих № 554 са: хвалнме сѧ 5г, несме 8б, свѣме 9в, поклоннме сѧ 14б, възрауеме сѧ и възвеселимеа 15а, славнме 17а, поклоннме сѧ 17г, вопнеме 19а, маннме 20г, велнчаеме 22г, поутвеме 23а, славнме 23б, вопнеме 23г и др.

Друга фонетична особеност на паметника, която също може да се локализира по-точно, а не най-общо като югозападнобългарска, е замяната на голямата носовка с ерова гласна в различни думи, например лъщеѣ 1а, 1г, 6в, Гльбнна 13а, мъжска 15б, гльбннн 22а, мъжскы 29г, мѣннцы 10г, мѣннны 18а, мѣннна 18а, мѣннн 29а (срв. и примера мѣннн 151/14 от Супрасълския сборник), при начално сж- : сжнннннн 5в, сжннннн 7г, сжнннннцы 8а, сплѣтѣ 9а, спѣрнннн 15в. Обикновено в преписите с югозападнобългарски произход в единични форми се открива замяна $\text{ж} > \text{ъ}$, срв. например Лесновския паренесис, което се възприема като книжовна норма, докато за Октоих № 554 преходът $\text{ж} > \text{ъ}$ е многократно зарегистрирано явление. За разлика от ъ като рефлекс на голямата носовка изконното ъ в редица примери се е изяснило в о , което е и основен класификационен признак за локализиране на паметника и за определяне на принадлежността му към югозападнобългарските говори, например: созда 1а, созданне 1в, совькоупн 11в, созданне 20б, сотѣрь 23г, со съзамн 24а, со множ 24в, создаа нест 24г, собра 26г, сонь 31б, воннаха 2в, восна 2в, золь 4г, 6б, 6г, вопнжце 9б, вопнжше 11а, дождь 11б, соньмнннн 11в, восна 12б, вопна 13а, золь 13а, воскрсенна 13б, воскрсе 13б, 14а, золь 16а, Свнтѣкъ 19в, во всемь мнрь 21б, воснаа 21в, кратѣкъ 23б, бездождне 29в и др. Дори изясненото о от ъ е преминало в лексемите опъватн и опъванне в о , например на та бо опъвахомь 5г, опъванне 7б, опъванне 8а, 23б, подобно явление е зарегистрирано и в Супрасълския сборник — дѣж-дѣжнхъ водь 301/19. В Октоих № 554 о от заемката носнфь , срв. носнфь 25в, се заменя с о — носнфь 19б. Възможно е всички примери с преминаване на голямата носовка в ъ да са унаследени от източнобългарски протограф, но факт е, че те са били съхранени вероятно поради наличие на същото явление в говора на преписвача. По този повод А. М. Селищев

³ Селищев, А. М. Очерки по македонской диалектологии. С., 1981, с. 228.

⁴ Пак там, с. 220.

пише: „Но только в областях Солуня (и Меглена?) на юго-востоке и Охрида на юго-западе, и в некоторых селах Г. Полога на с.-западе, ъ вм. *ѣ находится и в корне, и отчасти в суффиксе...“⁵ Налице е и замяна на л с е: ѡбнѣ ме 13б, въспрени 15в, /н/звѣдѣте ме 22а.

В ръкопис № 554 след л се пише л и ъ, ѡ и ю, докато след р преобладават затвърделите варианти, например: веланне 1в, люѡж 2а, исиѣлаете 3а, храниѣла 3б, зара 4г, зарамы 5а, но ѡзарѣемы 5а, лѡбовѡ 5б, зарами 8б, но зарѡм 8в, нзѡвладѣши 9в, податѣла 9в, послѡжнѡмь 11б, морѡу 11г, повѡланна 12г, лѡна 13а, слѡжитѣ 13г, цѡрѡу 14б, ѡлѡжѡ 15в, люѡж 19а, ѡвладѣтѣ са 24в, послѡжѡвѡжѣтѣ 25в, преднѡвѡражѣе 26а, ѡкрѡплѡемы 29а, полнѡгодатѣла 29в, храниѣла 30б, нзѡвѡнтѣла 30б, повѡланна 30б, цѡрѡу 30б, нзѡвѡнтѣла 31а, неклѡунѡмы 32а, полѡунѡти 32а, неклѡунѡмаго 32а. Вероятно е формите със затвърдяване на р да са унаследени от протографа. Подобни примери се откриват в старобългарските ръкописи, докато примерите с л да са били характерни за говора на преписвача. Възможно е той да е изгубил усета, кои форми са били меки в старобългарски и кои не, поради което се е получила пъстрата картина от варианти в разглеждания Октоих.

Издаването на и в окончанието -ницы (м. р. мн. ч.), например ѡменцы 4а, ѡуенцы 4в, ѡницы 6в, ѡменцы 6г, ѡуенцы 10г, ѡменцы 16а, ѡуенцы 27б, ѡуенци 29а, но ѡуенки 18а, е засвидетелствувано като диалектна черта в охридския говор (срв. наставките -ница, -нищи), което А. М. обяснява с асимилирането на и от сонорния звук н, „который некоторое время мог быть слогаобразующим звуком“⁶. Според Д. Иванов издаването на гласни в окончанията на лексемите е свързано с постоянното място на ударението, което се стреми да се запази на определена позиция⁷.

В ръкописа преобладават формите с начално йотувано л, например: ѡгна 7а, ѡзвѡн 12в, ѡвѡн са 13а, 14а, ѡвѡтѣ 15в, ѡвѡла са 16в, ѡвѡи са 18в, ѡзѡвѡм 18г, ѡвѡкѣте са 21г, ѡвѡлаѣтѣ са 24в, ѡвѡнѡ 25в, ѡсно 28б, ѡзвѡн 31в и др., изключения: ѡгница 7в, ѡгница 7в, ѡгници 17а, ѡгнець 19а, ѡдрѣ 14г, ѡдрѡ 28а, ѡзѡ 30а, ѡвѡн са 31б. Характерното за североизточнобългарските ръкописи отсъствие на йотация при начално л започва да се ограничава в югозападнобългарските паметници, дори чуждата заемка ѡронѣ се явява като ѡронѣ 25в, подобни примери се откриват и в Добрейшовото евангелие — ѡронѣ Лук 1:5, дрѡхѡвен ѡнѡнѣтѣ и каѡѡѣтѣ Лук 3:2, ѡвѡла Лук 11:51 и др. Формите ѡгниць, ѡгница, ѡдрѡ, ѡзѡ вероятно се възприемат като книжовни, по изключение се е съхранил вариантът ѡвѡн са 31б. Интересно е да се отбележи отсъствието на йотация при лексемата ѡзда, която се намира след затвърдяла сричка -рѡу — морѡу ѡрѡлѡ 11г.

Както е известно, в североизточнобългарските паметници се откриват форми без метатеза на гласните о и л при ликовните съгласни р и л, докато в Октоих № 554 лексемата мѡльба е засвидетелствувана като мѡльба — мѡльбамы 10б, мѡльн 12в, мѡльба^х 16а, с метатеза на -ѡл- в -ла- и преминаване на л в ъ, подобен пример се среща и в Болонския псалтир — ѡзѡлѡкашѡ 51а. Вероятно, за да се разграничат -ѡл- от мѡльба и диалектното -ол- като

⁵ Пак там, с. 45.

⁶ Пак там, с. 96.

⁷ Иванов, Д. Гевгелийският говор. С., 1932, с. 58.

резултат от развитието на сонантичното \int , например в *яболка*, *олжица*, първото -а- се е променило в -ла-, което от своя страна е преминало в -лъ-, тъй като не е било в ударена позиция, а както отбеляза А. М. Селишев, а, което не е под ударение, може да премине в ъ⁸. Сонантичното \int има рефлекс -ол- в Охрид, Битоля и Скопие, а сонантичното \int — -ър-⁹.

Рядко срещано явление се открива при предаването на причастните форми *рождьшн*, *порождьшн*, при които жд изпада и остава звученето *рошн*, *порошн*, което вероятно има диалектен характер. Примерите в паметника са многобройни: *паче кѣа порошн* 2б, *рошнна* 9г, *рошнна та хѣ* 10г, *Истнна бѣж всн земни слави нмѣ ашци рошжж всѣмене* 11г, *неизрѣно рошн паче сѣвн* 11г, *Пѣ новж въспокѣмь люде: ѿ двн рошмоу са* 15б, *Кѣдна словомь на земь. слово порошн. двѣоужци пакы* 16б, *Книшн вышнихъ унновъ тавы са. рошн на земн бѣ слова* 18в, *Пенесь щѣде смръ. распатне вѣлж пострѣ: рошнна та хѣ зраци* 20б, *и тебъ все оспожанне наше кѣ. мѣн рошмо са не тебе* 23б, *рош: (недописана форма) 26б, бѣ порошнна избавитѣла сѣс мнроу* 30б, *бѣ же и спа. вѣка избавитѣла рошн. приснодво гже* 31а, *бѣ бѣ бѣ порошн* 31в, *матн хѣ бѣ. рошн всѣмь творьца* 31г, *Безлѣтнаго в лѣто порошнна* 32г, но срв. и: *н бѣ порождьшн* 29а, *сѣднж порождьшн унаа* 32а. Срв. и примерите от Добрейшовото евангелие: *роства* Мат 14:6, *роствоу* Марк 6:21, *и роствъ* Лук 1:14. Не се откриват податки формите *рошн*, *порошн* да се разглеждат като съкратени, без да е изписана титлата. От една страна, може да се предполага, че жд е преминало в ж, подобни примери има в Битолския триод — *прѣже* 36б, 46б, и в Песнивеца на Иван-Александър — *прѣже* 274а, *коемъ жо* 283а, в Октоих III в 9 от Загреб — *рождство* 58а, което ж под влияние на следващото ш се е обеззвучило, а двете *шш* < *жш* са се стегнали в едно ш. Явлението обаче би могло да има и друго обяснение, като новообразувано минало деятелно причастие. Според обяснението на Ст. Младенов „Точно както от аорист-имперфект *дойдех*, *отидех* са били образувани причастията *дойдел*, *отидел*, така също според диалектния аорист *видох* в м. *видях* се явява перфектно причастие *вишел*, *вишь/о/л* в м. *видял* в някои западнобългарски говори...“¹⁰ Ст. Младенов цитира също форми *йашел*, *дашл*, мн. ч. *извашие* в м. *йал*, *дал*, *извадили*, също и според глаголната форма *найдох* — *нашел/нашол*. Във Велешкото евангелие се открива пример *ишан* 3б. В Октоих № 554 липсва окончанието -л, вероятно е ръкописът да отразява началото на преобразуване на системата на причастията в някои югозападнобългарски диалекти. Възможно е суплетивната основа *шьл-* от глагола *нти* да се е възприемала в отделни говори от западните и югозападните български краища като наставка *-шел/-шол* за образуване на минали деятелни причастия от глаголи, които имат коренна съгласна д, такъв е случаят и при глаголите *родити*, *породити*.

⁸ Селишев, А. М. Цит. съч., с. 45.

⁹ Пак там, с. 69.

¹⁰ Младенов, Ст. Цит. съч., с. 291. Вж. също Младенов, Ст. Западнобългарски *вишел* - *вишьл* в м. *видел*. — В: Младенов, Ст. Избрани произведения. С., 1992, 354—356.

Интересна правописна особеност на ръкописа е предаването на двубуквеното съчетание ст като буквена титла σ над реда в средата и в края на думите, например $\text{Крѣомь } 2\text{б}$, $\text{прѣдѣонтѣ } 2\text{б}$, $\text{стрѣхѣ } 3\text{а}$, $\text{благочѣна } 3\text{б}$, $\text{пннѣво } 4\text{а}$, $\text{прѣчнѣдѣ } 4\text{б}$, $\text{лѣннѣж } 4\text{б}$, $\text{пѣннѣ } 4\text{б}$, $\text{Рождѣво } 4\text{б}$, 4в , $\text{стрѣотрѣпцы } 4\text{в}$, $\text{прнужннцы } 4\text{г}$, $\text{многобожѣвнѣго } 4\text{г}$, $\text{блгочѣна } 5\text{а}$, $\text{крѣаномь } 5\text{г}$, $\text{пѣнрѣ } 6\text{б}$, $\text{безъчѣвованѣ } 6\text{г}$, $\text{крѣловѣ } 6\text{г}$, $\text{ѡ напан } 6\text{г}$, $\text{крѣа } 7\text{а}$, $\text{крѣомь } 7\text{а}$, $\text{ѡбннѣвож } 7\text{б}$, $\text{бѣе } 8\text{б}$, $\text{сѣподѣа } 9\text{а}$ и много други. Вероятно това се дължи на влияние на византийските ръкописи, в които буквите ст се предават с лигатура σ , срв. и написанието $\text{пендикосарѣ } 57\text{а}$ от Октоих III в 9 от Загреб, в който се откриват и примери подобни на Октоих № 554 от НБКМ. Вероятно някои преписвачи са владеели и гръцкото писмо, което им е повлияло да включат тази правописна особеност в среднобългарските ръкописи.

Независимо от проникналите югозападнобългарски диалектни особености в Октоих № 554, както и редките преславски фонетични явления (липса на йотация при начално д — агныць, агннца, адрѣ, азѣ, авн сѣ; е в м. о — само в корена тепл — тепла 4в, теплнмн 5в, теплѣ 24в, тепломь 25б, формата теплѣ вероятно се е схващала като книжовна; изпадане на начално ѡ — $\text{тѣпостаснѣ } 14\text{а}$, според някои учени изпадането на началната гласна е станало още на гръцка почва; предаването на гръцката буква ψ с ψ — $\text{ѡподаснѣ } 27\text{б}$, $\text{ѡпостаснѣ } 32\text{в}$ и др.), лексикалните преславизми $\text{лыца} < \text{лжца}$, прѣстынн , нспрѣва , паметникът може да се свърже с езика на Кирило-Методиевите ученици, превеждали Триода, Минея и Октоиха в Плиска¹¹ (срв. лексемите $\text{ѡвренѣ } 14\text{в}$, $\text{ѡвренскы } 18\text{г}$, ѡпоуваннѣ , ѡпоуванн , среща се и $\text{надежда } 21\text{б}$, 26а , 27в , $\text{пѣраклнтѣ } 4\text{г}$, 21г , едновременно се използват вариантите дѣва , дѣва и дѣвнца , $\text{пѣщеннѣ } 5\text{б}$ и $\text{прѣстынн } 4\text{б}$, 9в , също така $\text{вон } 7\text{б}$, 8б , $\text{вспрѣ} < \text{взспрѣ } 18\text{в}$, срв. и фонетичния облик на чуждите имена $\text{гѡвнѣлѣ } 15\text{в}$, $\text{ѡвакомь } 12\text{б}$, $\text{ѡва } 26\text{в}$, но и ѡва и др.).

Октоих № 554 е съхранил следи от ранната дейност на Кирило-Методиевите ученици в България, превеждали и съставяли Октоиха в Плиска, запазил е особености на североизточнобългарските диалекти и е включил многобройни явления на югозападните български говори, като някои особености могат да бъдат отнесени към диалектите на Западна Македония¹². Октоих № 554 от НБКМ съдържа ценен материал както за старобългарската химография¹³, така и за историческата диалектология на българския език.

¹¹ Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. — В: Кирило-Методиевски студии. Т. 2. С., 1985, с. 56.

¹² Срв. например Ribarova, *Zd. Makedonská redakce církevní slovanštiny*. — In: *Palaeoslovenica. Památce Josefa Kurze (1901—1972)*. Praha, 1991, 24—39.

¹³ Добрев, Ив. Климентовото химографско творчество и Октоихът. — В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, 107—123.

Krassimira Kostova (Sofia, Bulgaria)

SOME PECULIARITIES IN THE SPELLING AND VOCABULARY OF
OCTOECHOS No. 554 OF THE CYRIL AND METHODIUS
NATIONAL LIBRARY

(Summary)

Octoechos No. 554 of the Cyril and Methodius National Library is a fragment (32 leaves) of a parchment manuscript of the 13th century. Its most characteristic paleographic feature is the asymmetric writing of the nasal sounds, and the abridged indication of the small letter *ѣ* over the line with a mark of abbreviation —^ѣ which reads CT and is influenced by Greek writing. In this document have penetrated some dialectal phenomena which can be localized in Western Macedonia and generally in the southwestern Bulgarian areas: the ending -ѣа for the 3rd person plural of the imperfect tense, the ending -аѣ for the 3rd person plural of the present tense, the transitions ж > љ, љ > џ, pronouncing the sound J before A at the beginning of words, etc., the participial forms рошн, порошн (< рождьшн, порождьшн) are examined, etc. The literary monument has retained peculiarities of the early translating activity of the Cyrillo-Methodian disciples in Pliska, has preserved rare lexical and phonetic forms of the dialect of Preslav, as well as numerous dialectal phenomena of the southwestern Bulgarian dialects and peculiarities associated with the dialects in Western Macedonia.